

Witold Garbaczewski

Mennica bydgoska – kalendarium

Jedyna większa praca monograficzna poświęcona tytułowej oficynie, książka *Mennica bydgoska* Mariana Gumowskiego (Toruń 1955 i reedycja: Bydgoszcz 2005), wobec stosunkowo trudnej dostępności starszych – częściowo XIX-wiecznych jeszcze – pozycji, stanowi dzisiaj praktycznie jedyne źródło wiedzy dla osób chcących zapoznać się bliżej z dziejami usytuowanej na Wyspie Młyńskiej mennicy, źródło jednak w wielu szczegółach nieściśle i niepełne, a do tego reprezentujące stan badań praktycznie sprzed ponad półwiecza. Od czasu publikacji tej pracy badania nieuchronnie posunęły się naprzód. Pewne kwestie zostały sprostowane i uzupełnione, opublikowane zostały nieznane jeszcze Marianowi Gumowskiemu źródła, poddano też rewizji niektóre jego tezy, które – pomimo braku jednoznacznie wspierających je źródeł – traktowane były w późniejszej literaturze jako udokumentowane fakty. Owe wartościowe przyczynki rozproszone są jednak w większości po niskonakładowych, trudnych do zdobycia i znalezienia publikacjach, do których niespecjaliści mieliby zapewne bardzo utrudniony dostęp¹.

Lektura opracowań, w których pojawia się mennica bydgoska, stwarza miejscami wrażenie pewnego chaosu, gdyż różne fakty podawane są często pod różnymi datami, a pewne zdawałoby się ważne epizody – może niezwiązane bezpośrednio z mennicą, ale jednak bez wątpienia oddziałujące na jej działalność – nie zawsze są uwzględniane. Uwidacznia się tu zatem konieczność ponownego zebrania, uporządkowania i zaktualizowania materiału faktograficznego, podania go w przejrzystej formie, zaopatrzonej w przypisy i komentarze

¹ Por. W. Garbaczewski, *Bibliografia dotycząca mennicy bydgoskiej, związanych z nią osób oraz wybijanych w niej monet i medali*, [w:] M. Gumowski, *Mennica bydgoska*, Bydgoszcz 2005 (reedycja), s. 21-38.

– w formie, która mogłaby stanowić punkt wyjścia do dalszych dociekań, a jednocześnie pozwoliłaby uniknąć wielu błędów i nieporozumień, wynikających z zapoznania aktualnego stanu badań i bazowania na przebrzmiałych już – chociaż zadomowionych w literaturze na dobre – teoriach.

Kalendarium opracowane zostało na podstawie poświęconej mennicy bydgoskiej, wiążącej się z nią bezpośrednio lub pośrednio literaturze z okresu obejmującego ponad półtora stulecia oraz o archiwaliach publikowanych we wcześniejszych, głównie XIX-wiecznych wydawnictwach. Osobna kwerenda archiwalna nie została przeprowadzona, gdyż założeniem niniejszej pracy jest jedynie przedstawienie aktualnego stanu badań. Kwerenda taka – obejmująca nie tylko archiwa polskie, ale również zagraniczne (niemieckie, szwedzkie) – jest bez wątpienia kolejnym, koniecznym krokiem na drodze do rozwiązania wielu zagadek wiążących się obecnie z położoną nad Brdą mennicą.

Kalendarium obejmuje również tzw. okres poprodukcyjny, czyli głównie historię prowadzonych na terenie Wyspy Młyńskiej poszukiwań metali szlachetnych. Ta część historii bydgoskiej oficyny – równie ciekawa jak etapy wcześniejsze – jest w literaturze powojennej niemal nieobecna, nikt też nie poświęcił jej szerzej zakrojonych badań archiwalnych, chociaż – jak pokazali Rodgero Prümers i Leon Rózdzyński – źródła dotyczące zagadnień z tego okresu istnieją. Przebadanie „życia po życiu” mennicy nad Brdą może okazać się ważne chociażby w kontekście planów prowadzenia na jej terenie eksploracji archeologicznych w ramach projektu rewitalizacji Wyspy Młyńskiej.

Ukazanie się drukiem niniejszego kalendarium zbiega się mniej więcej w czasie z reedycją *Mennicy bydgoskiej* Mariana Gumowskiego, przygotowaną przez Oddział Bydgoski Polskiego Towarzystwa Numizmatycznego z okazji przypadającego w 2005 r. 70-lecia zorganizowanego ruchu numizmatycznego w Bydgoszczy, jak również z planami Urzędu Miejskiego – trudno powiedzieć, czy jeszcze aktualnymi – uczynienia z zachowanych do dzisiaj resztek kompleksu menniczego (piwnice budynku tzw. „kamienicy”, obecnie przy ul. Mennica 4) skansenu numizmatycznego, obrazującego bogate tradycje mennicze miasta nad Brdą. Być może wydarzenia te staną się bodźcem do podjęcia badań nad mennicą w szerszym zakresie, z uwzględnieniem szerokiego spektrum łączących się z nią zagadnień (społecznych, gospodarczych, kulturalnych). Być może sprawią również, że w gronie szczególnie silnie związanych z historią Bydgoszczy obiektów, nad których rekonstrukcją trwają obecnie ożywione dyskusje, znajdzie się również jedna z najważniejszych mennic koronnych w historii polskiego mennictwa, tym bardziej że fragmenty jej oryginalnej struktury – czego nie da się powiedzieć o innych zabytkach – oglądać można jeszcze i dzisiaj.

I. 1346-1601 (mennica miejska i prywatna)

19 kwietnia 1346 – Kazimierz Wielki nadaje miastu przywilej lokacyjny, a wraz z nim prawo bicia monety pospolitej (stemplem, wagą i zawartością stopu nieróżniące się od monety emitowanej przez króla i obiegającej na terenie podlegającym jego zwierzchności) z całym dochodem przypadającym władcy; nie wiadomo, czy działalność mennicza na podstawie tego przywileju została przez miasto podjęta; być może wybijano po tej dacie (w bliżej nieokreślonym okresie) brakteaty guziczkowe z literą B²

1544, 1553 – w archiwaliach z Archiwum Skarbu Koronnego dotyczących Bydgoszczy pojawiają się znaczące pozycje podatkowe określane jako „min-cza”³, zapewne nie chodzi tutaj jednak o mennicę

1594 (pierwsza połowa roku)⁴ – nadanie mennicy bydgoskiej podkomorzemu krakowskiemu Stanisławowi Cikowskiemu (zm. przed 30 czerwca 1617 r.) przez króla Zygmunta III Wazę

23 lipca 1594 – podpisanie umowy dzierżawnej pomiędzy pełnomocnikiem Stanisława Cikowskiego Jakubem Bonieckim a zarządcą mennic w Poznaniu i Wschowie Walentym (Valtin) Jahnsem⁵ (oryginał nieznan), trzy dni później, 26 lipca, następuje roborowanie tej umowy w grodzie bydgoskim

25 sierpnia 1594 – protest Jahnsa złożony w grodzie bydgoskim, wskazujący na brak możliwości wybijania monet z powodu niedotrzymania przez Cikowskiego niektórych warunków umowy; mennica pozostaje nieczynna

29 listopada 1594 – Jahns odnawia w Bydgoszczy przysięgę mincerską złożoną w Poznaniu 9 czerwca 1592 r., Henryk (Heinrich) Hornbock zaprzysiężony jako probierz; krótko po tym rusza praca w mennicy bydgoskiej

ok. 24 czerwca (dzień św. Jana Chrzciciela)⁶ **lub początek lipca 1595** – kontrakt pomiędzy Hermanem Rüdigerem a Stanisławem Cikowskim na

² B. Paszkiewicz, *Brakteaty z literami typu Waschinski 211-217*, [w:] A. Kuźmin (red.), *Międzynarodowa sesja numizmatyczna w Gdańsku z okazji 65-lecia prof. Stanisława Suchodolskiego. Materiały*, Gdańsk 2003, s. 10-14.

³ M. Obremski, *Mennica bydgoska. Rekonstrukcja i współczesne zagospodarowanie*, [w:] *400-lecie mennicy bydgoskiej 1594-1994. Referaty z sesji numizmatycznej 23 września 1994*, Bydgoszcz 1994, s. 32.

⁴ Dokładna data nie jest znana, gdyż odnośny dokument nie zachował się.

⁵ Pisownia różna: Józef Przyborowski (*Przyczynki do historii mennic wielkopolskich w końcu XVI-go wieku*, Biblioteka Warszawska, t. I: 1883, z. I, s. 32) opowiada się za formą Valentinus Jahns, z kolei Max Kirmis (*Handbuch der polnischen Münzkunde*, Posen 1892, s. 79) jako poprawną przyjmuje pisownię Valtin Jans, gdyż tak, według niego, podpisywał się sam zarządca.

⁶ Seweryn Tymieniecki (*Zarysy do dziejów mennic koronnych Zygmunta III w XVI wieku*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne” (dalej cyt. WNA) 1916, nr 2, s. 10) przypuszcza, że

prowadzenie mennicy bydgoskiej⁷ (oryginał nie jest obecnie znany); w tym samym czasie Walenty Jahns kończy działalność jako zarządca mennicy bydgoskiej

27 lipca 1595 – pełnomocnik Cikowskiego Mikołaj Charmęski rozlicza Jahnsa z tytułu prowadzenia mennicy⁸, jednak pewne sporne sprawy pozostają (np. niezapłacony czynsz dzierżawny w wysokości 2000 zł), w wyniku czego Jahns wraz z Hornbockiem wyjeżdżają z miasta i zabierają narzędzia mennicze, uniemożliwiając dalszą pracę

– pierwszy protest Rüdigerera do sądu grodzkiego bydgoskiego z powodu niewywiązywania się Cikowskiego z warunków umowy dzierżawnej

– protest Charmęskiego przeciw Rüdigerowi z powodu niewykonywania przez tego ostatniego zobowiązań wynikających z umowy i wstrzymywania się ze złożeniem przysięgi Cikowskiemu

2 sierpnia 1595 – drugi protest Rüdigerera przeciw Charmęskiemu z powodu braku zgody na wydanie mennicy (pomimo wpłaty części raty dzierżawnej) i odmowy przyjęcia przysięgi mincerskiej

12 sierpnia 1595 – z powodu nieobecności Rüdigerera w mieście Cikowski, za pośrednictwem pełnomocnika Mikołaja Charmęskiego, roboruje zawartą w grodzie wschowskim umowę z mincmistrzem poznańskim i wschowskim Andrzejem (Andreasem) Laffertem o dzierżawę zapewne mennicy bydgoskiej (nazwa miasta w akcie roboracji nie pojawia się, znajdujemy tutaj jednak nazwisko Cikowskiego)⁹; nigdy zapewne nie doszło do wykonania tej umowy i przez całą drugą połowę 1595 r. mennica bydgoska nie pracowała

22 lutego 1596 – Sebastian Kuligowski pełnomocnikiem Stanisława Cikowskiego, Jahns i Hornbock oddają przetrzymywane urządzenia mennicze¹⁰

13 marca 1596 – Rüdiger zaprzysiężony w Bydgoszczy jako mincmistrz („*praefectus officinarium monetariorum*”) z ramienia Cikowskiego, Jerzy (Georg) Kindiger zaprzysiężony jako probierz

dzień św. Jana Chrzciciela był zwyczajowym terminem upływu terminu kontraktu i podpisywania nowego. Za początkiem lipca opowiada się M. Gumowski (op. cit., s. 14).

⁷ Dnia 12 lipca Rüdiger występuje już jako „Müntzherr in den Königlichen Müntzen Posen, Frawenstadt und Brombergk” – M. Kirmis, op. cit., s. 83, przyp. 1.

⁸ Według M. Gumowskiego jest to również data roboracji zawartego wcześniej kontraktu pomiędzy Cikowskim a Rüdigerem.

⁹ Stosowny fragment przytacza M. Kirmis, op. cit., s. 87, przyp. 3. Badacz ten uważa także, że Laffert nie występuje tutaj w roli dzierżawcy mennicy, ale sprawuje w niej jedynie techniczne kierownictwo.

¹⁰ Taką datę przyjmuje M. Kirmis (op. cit., s. 86), według M. Gumowskiego (op. cit., s. 16) oddanie nastąpiło w marcu. W każdym razie zwrot narzędzi miał miejsce po 22 lutego, a przed 13 marca, kiedy to zaprzysiężono Rüdigerera.

28 kwietnia 1596 – Zygmunt III nadaje Rüdigerowi przywilej skupowania srebra dla potrzeb mennicy wszędzie tam, gdzie tylko przedsiębiorca uzna to za stosowne

10 lutego 1597 – protest Cikowskiego przeciw Rüdigerowi z powodu niezapłaconej sumy 1000 złotych polskich

1597 (brak dokładnej daty) – Eryk (Erich) Huvyr (Huxer) probierzem w miejsce Jerzego Kindigera

11 stycznia 1598 – Jan Jakub Wambach zaprzysiężony jako probierz i war-dajn (do czasu zamknięcia mennicy w 1601 r.)

14 maja 1598 – list mincerza wschowskiego Ernsta Knorra do zamieszka-łego we Frankfurcie nad Menem przyjaciela Piotra Arnberga, w którym informa-cja, że w mennicy bydgoskiej („zu Prumberg”) pracowało wówczas 13 „towa-rzyszków sztuki mincerskiej”¹¹

20 sierpnia 1598 – sprawa między Rüdigerem a mieszczaninem Marcinem Stawińskim przed sądem miejskim w Bydgoszczy o napad zbrojny w gospodzie

9 września 1598 – sprawa pomiędzy Rüdigerem a szlachcicem i mieszczaninem bydgoskim Sebastianem Ossowskim przed sądem miejskim bydgoskim o kwotę 70 zł; Rüdiger nie uznaje kompetencji sądu grodzkiego, gdyż – jego zdaniem – jako „privilegiatus” (uprzywilejowany) tylko „coram Regia Maje-state albo przed panem Podskarbiem vel eius sup-intendente panu Kossuczkiem o wszeliakie krziwdy winien ssie sprawicz”¹²

17 grudnia 1598 – bójka pomiędzy grupą pracowników mennicy pod przewodnictwem Michała Junga (z zawodu malarza) a bydgoskim malarzem Filipem i jego towarzyszami; jako „mincarzowe sługi” wymienieni przy tej okazji Mathias Schramm i Christophus Kreczwoszer; pracownicy mennicy ska-zani na banicję, uciekają wcześniej po kryjomu z miasta

13 maja 1599 – Cikowski potwierdza Rüdigerowi warunki kontraktu, zgadzając się na niepodnoszenie czynszu dzierżawnego

29 maja 1599 – Cikowski kwituje Rüdigera z odbioru raty dzierżawnej

3 czerwca 1599 – podskarbi koronny Jan Firlej (na urzędzie od 12 maja 1590 do 21 maja 1609) rozlicza Rüdigera z mennicy bydgoskiej za 1599 r.

22 czerwca 1599 – wydana w Lublinie ordynacja podskarbiego Jana Firleja, wprowadzająca na stemple monet oznaczenia literowe mennic oraz

¹¹ S. Tymieniecki, *Przyczynek do historii mennic w Wschowie, Poznaniu i Bydgoszczy w XVI i XVII w.*, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny”, R. I: 1881, nr 7, s. 338-343; M. Gumowski podaje tutaj błędnie datę 12 maja (op. cit., s. 20).

¹² K. Beyer, *Do Redakcyi Gazety W. K. Poznańskiego i czytelników polemiki p. Prof. Przyborowskiego z pp. Łobżeniczana mi*, „Gazeta Warszawska” 1857, nr 56, s. 6.

likwidująca herby i znaki prywatne urzędników menniczych, z wyjątkiem herbu podskarbiego, który miał być umieszczany pod królewskim (litera B pojawia się w Bydgoszczy już na trojakach wybijanych w 1598 r.)

4 sierpnia 1599 – Paweł Koszutski administratorem (superintendentem) mennicy bydgoskiej; występuje w obronie zaaresztowanych przez miasto pracowników mennicy Piotra Grzanki i Mateusza

17 lutego 1600 – Ernst Knorr ustanowiony w Bydgoszczy mincmistrzem z ramienia Rüdigerera do czasu zamknięcia mennicy w 1601 r.¹³

27 stycznia 1601 – Rüdiger i Jahns kwitują się wzajemnie ze wszystkich spraw dotyczących mennicy bydgoskiej

13 marca 1601 – uchwała sejmowa zamykająca pracę mennic koronnych z wyjątkiem jednej, umiejscowionej w Krakowie lub Olkuszu¹⁴

13 sierpnia 1603 – Piotr Beski, wysłany przez Stanisława Cikowskiego do Wschowy, odbiera od Ernsta Knorra zaległą sumę z tytułu dzierżawy mennicy bydgoskiej

II. 1613-1632 (mennica królewska)

8 lipca 1613 – akt otwarcia mennicy królewskiej w Bydgoszczy, wystawiony w Warszawie, kierownikiem Herman Rüdiger, probierzem i wardajnem Daniel Bulivar¹⁵ (roborowany w grodzie bydgoskim przez Bulivara)

1614, początek roku – zapewne pierwszy znany strajk czeladników w mennicy bydgoskiej, przyczyna nie jest znana, jako mincerz bydgoski występuje wówczas Stefan Gaggiel¹⁶

¹³ Według S. Tymienieckiego (WNA 1916, nr 7, s. 55) i M. Gumowskiego (op. cit., s. 22) datą rozpoczęcia dzierżawy jest zapewne 17 lutego, gdyż wówczas Knorr rozlicza się z Rüdigerem we Wschowie z działalności w mennicach poznańskiej i wschowskiej; zdaniem M. Kirmisa (op. cit., s. 94) Knorr znalazł się w Bydgoszczy pomiędzy 17 a 21 lutego.

¹⁴ Maciej Widawski (*Bydgoszcz, Wschowa czy Lublin? O niektórych monetach koronnych z datą 1601*, „Biuletyn Numizmatyczny” (dalej cyt. BN) 2003, nr 1, s. 29-40), uwzględniając nagłą stratę pracy przez personel menniczy, co mogło się m.in. wiązać z brakiem dochodów i niemożnością spłaty zaciągniętych długów, domyśla się istnienia po tej uchwale nielegalnych warsztatów i bicia monet bez zezwolenia.

¹⁵ Według źródła przytoczonego przez M. Kirmisa (op. cit., s. 119) Bulivar występuje tutaj jako „famulus” („Gehülfe”, czyli pomocnik) Rüdigerera.

¹⁶ Z. Guldon, R. Kabaciński, *Szkice z dziejów dawnej Bydgoszczy XVI-XVIII w.*, Bydgoszcz 1975, s. 47. Autorzy ci podają również, że kierownikiem mennicy był wówczas Konrad Bremer. Jest to jednak data zbyt wczesna, gdyż jeszcze we wrześniu 1614 r., jak poświadczają źródła, kierownikiem mennicy był Eryk Huxer. Dopiero po nim funkcję tę objął Bremer.

20 lutego 1614 – Rüdiger w Bydgoszczy, skarży w rozmowie prywatnej pracownika mennicy Hansa Scherbrodta o kradzież kilku talarów i wywiezienie ich do Gdańska; jest to ostatnia znana archiwalna wzmianka o tym przedsiębiorcy¹⁷

1614 (brak dokładniejszej daty) – kierownikiem mennicy Eryk Huxer¹⁸

23 maja 1614 – uniwersał Zygmunta III, w którym m.in. żądanie przyjmowania monety bydgoskiej (szelągów i półtoraków) „jako niepodejrzanej”, król gwarantuje dobrą jakość monet swoim autorytetem

25 września 1614 – list Huxera do rady miejskiej Wrocławia datowany z Bydgoszczy z prośbą o zgodę na wykonanie tłoków do talarów koronnych przez obywatela wrocławskiego Hansa Riegera (wardajna w mennicy wrocławskiej w latach 1614-1635)¹⁹

11 listopada 1614 – manifest Zygmunta III wystawiony w Warszawie, przestrzegający przed czynieniem trudności nowo ustanowionemu kierownikowi mennicy bydgoskiej Konradowi Bremerowi²⁰

15 maja 1615 – skarga Konrada Bremera na zatrzymanie w Gdańsku srebra przeznaczonego dla mennicy bydgoskiej²¹

20 czerwca 1616 – podskarbim wielkim koronnym w miejsce Stanisława Warszyckiego Mikołaj Daniłłowicz herbu Sas

1616 (początek sierpnia) – kierownikiem mennicy Jakub Jacobson van Emden²²; Piotr Żeroński, sekretarz królewski i starosta bydgoski (w okresie od 23 sierpnia 1621 r. do 21 lutego 1629 r.), superintendentem (inspektorem) mennicy aż do swojej śmierci 26 marca 1633 r.; probierzem Jan (Johannes) Hase (Hausa) z Drezna

20 sierpnia 1616 – pismo Zygmunta III wystawione w Warszawie, w którym król wyraża uznanie dla pracy Jakuba Jacobsona w mennicy bydgoskiej²³

¹⁷ Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., s. 47.

¹⁸ Pojawia się po raz pierwszy w dokumencie z 25 września 1614 r. (por. dalej w tekście).

¹⁹ M. Kirmis, op. cit., s. 119, przyp. 6.

²⁰ Wynikałoby stąd, że co najmniej od listopada 1614 r. Bremmer sprawował funkcję zarządcy mennicy bydgoskiej w miejsce Huxera – Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., s. 48 (jedynie ci autorzy cytują odnośny dokument, jednak nie podają źródła – por. też przyp. 16). Według M. Gumowskiego (op. cit., s. 58) Bremer został zarządcą w 1615 r.

²¹ M. Kirmis, op. cit., s. 120 (Bremer występuje tutaj jako „praefectus” mennicy bydgoskiej). Według M. Gumowskiego (op. cit., s. 58) jest to data wysłania do gdańszczan pisma Zygmunta III w tej sprawie (w aktach grodzkich bydgoskich akt ten zapisany został pod datą 21 maja 1615 r.).

²² Według M. Kirmisa (op. cit., s. 120) od 1617 r., gdyż inicjały Jacobsona pojawiają się na monetach bydgoskich od tego właśnie roku. M. Gumowski (op. cit., s. 61) nie wyklucza, że Jacobson zaangażowany został jeszcze przez Konrada Bremera przed 1616 r.

²³ Przedsiębiorca określony tutaj został jako „starszy mincerz”, jednak nie jest to chyba „skromna rola”, jak pisze M. Gumowski, gdyż „starszym mincerzem” nazwany został Jacobson również w przywileju podskarbiego Daniłłowicza z 31 sierpnia 1616 r., kiedy już bez wątplenia dzierżył zarząd mennicy bydgoskiej.

i bierze go w opiekę, a jednocześnie przypomina o obowiązku płacenia na ręce Piotra Żerońskiego należnych skarbowi królewskiemu kwot

31 sierpnia 1616 – przywilej wydany Jacobsonowi w Warszawie przez podskarbiego Daniłłowicza, przenoszący odpowiedzialność za jakość stopu monet wybijanych w mennicy bydgoskiej na probierza Jana Hase

1617 – Krzysztof (Christophorus) Ludwig wymieniony jako rytownik stempli w mennicy bydgoskiej – Benedykt Wank mincerzem w Bydgoszczy²⁴

26 września 1617 – pismo podskarbiego Daniłłowicza kwitujące Jacobsona z wszelkich opłat należnych skarbowi królewskiemu z tytułu zarządzania mennicą, poświadczające dobroć wybijanych przez niego monet oraz dające mu możliwość mianowania zastępców na czas dłuższej nieobecności

1617-1618 – Melchior Schirmer prawdopodobnie probierzem przy Jacobsonie (na talarach z tego okresu pojawiają się inicjały M S)

30 kwietnia 1619 – uniwersał Zygmunta III, w którym król poleca wszelką przenikającą do kraju złą monetę obcą oddawać do mennicy bydgoskiej na przetopienie i przebicie

1621 (brak dokładnej daty) – wybite w mennicy bydgoskiej monety o nominalnie 100 dukatów stemplami wykonanymi przez pracującego w Gdańsku medaliera, Szwajcara Samuela Ammona (tymi samymi stemplami wykonano również mniejsze wartości w złocie i srebrze); jest to jedna z najokazalszych monet w historii numizmatyki²⁵

1 lutego 1622 – wzmianka o zarządcy mennicy („praefectus”) Marku Kochu działającym z ramienia Jacobsona²⁶; tenże wymieniony również w 1623 r. jako kwitujący Henninga Guttmana, ojca późniejszego dzierżawcy mennicy – Krzysztofa, z pewnej sumy (jej wysokości nie podano)²⁷

– wzmianki o Janie Zizendiku i Eliaszu Fonbortenie jako o zarządcach i superintendentach („praefecti et superintendentes”) mennicy bydgoskiej w związku ze sprawą zaareztowania 21 stycznia w Toruniu przez administratora ceł koronnych Adama Nieradzkiego srebra zakupionego dla mennicy bydgoskiej²⁸

²⁴ M. Gumowski (op. cit., s. 62) opatruje tę informację uwagą „jak się zdaje”. Nie wiadomo dokładnie, kiedy Wank rozpoczął swoją działalność w Bydgoszczy. Był tu raczej krótko, gdyż już w tym samym roku wymieniony jest jako mincerz w Poznaniu. Max Kirmis nie wymienia go.

²⁵ Por. W. Garbaczewski, *Król Zygmunt i Herkules. O ikonografii najpiękniejszej monety polskiej*, BN 2006, nr 4, s. 265-272.

²⁶ M. Kirmis, op. cit., s. 122.

²⁷ Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., s. 52. M. Gumowski (op. cit., s. 64) podaje za Emilem Bahrfeldtem, że od 1624 r. Koch pracował w mennicach w Królewcu i Berlinie.

²⁸ M. Kirmis (op. cit., s. 122, przyp. 2) zamiast „Nieradzki” podaje „Sieradzki” i uważa, że Zizendik był najprawdopodobniej następcą Kocha.

28 kwietnia 1622 – pismo Zygmunta III potwierdzające Jacobsonowi przywilej skupowania srebra i przestrzegające (głównie starostów miejskich i naczelników ceł koronnych) przed próbami hamowania tej działalności

31 grudnia 1622 – pokwitowanie podskarbiego Daniłłowicza wystawione dla Jacobsona, stwierdzające wywiązanie się z wszelkich płatności z tytułu administrowania mennicą bydgoską

13 marca 1623 – ogłoszenie wyników przeprowadzonej z nakazu komisji sejmowej kontroli jakości monet wybijanych w mennicy bydgoskiej; werdykt komisji pozytywny dla Jacobsona

17 marca 1623 – przywilej Zygmunta III nadany Jacobsonowi, potwierdzający dalsze administrowanie przez niego mennicą bydgoską, ograniczający prawo skupowania srebra do terenu Wielkopolski i Prus oraz zakazujący przetapiania monet wybitych po 1620 r.

1623 (koniec czerwca) – wyrobnik mincerski, Niemiec Piotr Zeyde wspomniany w sprawie sądowej przeciw młynarzowi bydgoskiemu Jakubowi (24 czerwca 1623 r. Piotr zastrzelił Jakubowi gołębia – sprawa prowadzona jest jeszcze w styczniu 1624 r. i w tymże roku zostaje zakończona)²⁹

lipiec 1623 – kradzież z mennicy bydgoskiej 8500 zł, przy tej okazji wspomniany pisarz (sekretarz) mennicy bydgoskiej Gothard Eggehard oraz dwaj pracujący w oficynie robotnicy – Jan Mądran i Jan Ciesielczyk; protokół z tej sprawy spisany został 12 września przed sądem ławniczym w Bydgoszczy; tu również informacja, że pełnomocnikiem Jacobsona w mennicy bydgoskiej był wówczas Kasper Roth

26 listopada 1623 – podskarbi Daniłłowicz uwalnia Jacobsona specjalnym pismem od zarzutów psucia monety

12 marca 1624 – Jakub Jacobson van Emden otrzymuje od króla Zygmunta III Wazy szlachectwo dziedziczne wraz z herbem

30 maja 1624 – śmierć podskarbiego Mikołaja Daniłłowicza, w jego miejsce powołany syn Jan Mikołaj

– w tym samym roku wzmianka o wyrobniku mennicy, Niemcu Tobiaszu Szycu, który przynosi na Henninga i Zofię Guttmanów sumę 60 florenów³⁰

18 stycznia 1625 – pismo podskarbiego Jana Daniłłowicza potwierdzające nienaganą pracę w mennicy bydgoskiej probierzy Jana Hase z Drezna (zm. 1629) i Jana Lippe (w Bydgoszczy do 1630 r., potem czynny w Toruniu)

22 marca 1625 – generalne pokwitowanie Zygmunta III dla Jacobsona za administrację mennicami bydgoską, wileńską, warszawską i krakowską do końca 1624 r.

²⁹ Obszernie na ten temat: Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., s. 43-45.

³⁰ Ibidem, s. 52.

1625 (po 22 marca)³¹ – Hermolaus Ligęza podskarbiem wielkim koronnym; w kwietniu wydaje uniwersał do probierzy mennic w Koronie, aby przestrzegali oni ordynacji mennicznych i byli posłuszni administratorowi generalnemu Jakubowi Jacobsonowi

7 czerwca 1625 – pismo podskarbiego Ligęzy zaświadczające o „solidnej i wiemej pracy” Jacobsona, przypisujące jednocześnie mennicy bydgoskiej nową ordynację menniczą, jak również wprowadzające do mennicy probierzy państwowych (podległych bezpośrednio podskarbiemu) w celu bieżącego kontrolowania jakości monet

– mniej więcej w tym samym czasie Jacobson poleca na swego pełnomocnika w Bydgoszczy kuzyna Piotra Heme, czego najprawdopodobniej nie akceptuje podskarbi Ligęza³²

28 lutego, 3 i 5 marca 1626 – komisja mennicza bada monety wybijane w Bydgoszczy, co jest reakcją na powtarzające się skargi pod adresem Jacobsona; nie stwierdza żadnych nieprawidłowości

10 kwietnia 1626 – pismo Zygmunta III wystawiające Jacobsonowi bardzo dobre świadectwo i biorące go w obronę wobec oskarżeń o psucie monety

10 sierpnia 1626 – rozliczenie Jacobsona przez Zygmunta III z działalności mennicy bydgoskiej do połowy 1626 r., kiedy to została ona zamknięta w związku z wojną ze Szwedami

11 stycznia 1627 – pismo królewskie upoważniające Jacobsona do bicia talarów na stopę cesarską (ze srebra XIV-lutowego) i zaniechania produkcji monet drobnych, dające mu także możliwość skupowania srebra na terenie kraju i poza jego granicami bez ograniczeń; mennica bydgoska ponownie otwarta

9 marca 1627 – pokwitowanie Zygmunta III dla Jacobsona za administrowanie mennicą bydgoską do końca marca 1627 r.

12 października-24 listopada 1627 – obrady sejmu walnego warszawskiego, który w listopadzie podejmuje uchwałę o zaniechaniu bicia monet drobnych

31 grudnia 1627 – podskarbi Hermolaus Ligęza rozlicza Jakuba Jacobsona z administracji mennicami koronnymi do końca 1627 r.

10 stycznia 1628 – przywilej królewski dla Jacobsona, dający mu prawo jurysdykcji nad personelem mennicznym

³¹ W pracy *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy* pod red. A. Gąsiorowskiego (Kórnik 1992) na s. 125 podano, że Hermolaus Ligęza rozpoczął urzędowanie jako podskarbi koronny 30 grudnia 1624 r. Jednak w dokumencie opublikowanym przez Ignacego Zagórskiego (*Monety dawnej polski*, Warszawa 1977 – reedycja, s. 143-144) pod datą 18 stycznia 1625 r. jako „administrator Thesaurii” występuje Jan Mikołaj Daniłowicz.

³² M. Gumowski, op. cit., s. 71, 74. Max Kirmis (op. cit., s. 123) podaje, że Piotr i Henryk Hema, kuzyni Jacobsona, byli jego przedstawicielami w Gdańsku i Krakowie.

20 lutego 1629 – konstytucja sejmu zwyczajnego warszawskiego (9 stycznia-20 lutego) nakazująca przestrzeganie ordynacji z 1627 r. (dozwolone tylko wybijanie talarów)

27 lutego 1629 – Zygmunt III potwierdza Jacobsonowi umowę z 1625 r., pozwalającą na wybijanie ortów, szóstaków i szelągów³³

5 marca 1629 – podskarbi Hermolaus Ligeza wystawia Jakobowi Jacobsonowi następujące akty: 1. kwitujący go z wszelkich opłat należnych skarbowi do dnia sporządzenia dokumentu; 2. zwalniający go z odpowiedzialności za dobroć monet, naznaczający jednocześnie (za poradą Jacobsona) w miejsce zmarłego Jana Hase probierza krakowskiego Jana Elsnera; 3. nakazujący trzymanie się ordynacji z 1627 r. (wybijanie tylko talarów na stopę cesarską)

21 marca 1629 – kolejne świadectwo nienagannej pracy Jacobsona wystawione przez Zygmunta III, który kwituje jednocześnie zarządcę z wszelkich opłat należnych skarbowi królewskiemu do końca 1628 r.

– Zygmunt III akceptuje przeniesienie z Krakowa do Bydgoszczy probierza Jana Elsnera, potwierdza również ponowne zwolnienie Jacobsona od obowiązku dbania o przepisową stopę monet na rzecz probierza

18 kwietnia 1630 – Zygmunt III kwituje Jacobsona z wpłat należnych za administrowanie mennicami w Krakowie i Bydgoszczy

31 grudnia 1630 – superintendent Piotr Żeroński kwituje Jacobsona z wpłat z mennicy bydgoskiej i krakowskiej

marzec 1631³⁴ – podskarbi Ligeza opuszcza swój urząd, wkrótce potem umiera; nowym podskarbisem ponownie Jan Mikołaj Daniłowicz herbu Sas, syn Michała

6 kwietnia 1631 – potwierdzenie dotychczasowych przywilejów Jacobsona wydane w Warszawie przez nowego podskarbiego Jana Daniłowicza

grudzień 1631 – pokwitowanie Piotra Żerońskiego dla Jacobsona za rozliczenie się z należnych wpłat

29 kwietnia 1632 – po śmierci Jana Elsnera (zapewne w 1631 r.) probierzem w Bydgoszczy, dzięki rekomendacji Jacobsona, Jan Tschossy

30 kwietnia 1632 – śmierć Zygmunta III Wazy; krótko przedtem na sejmie nadzwyczajnym warszawskim (11 marca-3 kwietnia) król rezygnuje z przysłu-

³³ Jest to wyraźna sprzeczność z postanowieniem sejmu warszawskiego sprzed zaledwie tygodnia. Informację tę przytacza Marian Gumowski (op. cit., s. 75), powołując się na *Metrykę koronną*, ks. 178, fol. 268. Należałoby sprawdzić, czy nie zaszła tutaj pomyłka.

³⁴ Według pracy *Urzednicy centralni i nadworni...* (s. 125) Hermolaus Ligeza przestał być podskarbisem koronnym 28 marca 1632 r., a Jan Mikołaj Daniłowicz objął ten urząd najwcześniej 27 kwietnia 1632 r. Jednak według M. Gumowskiego (op. cit., s. 77), który powołuje się tutaj na *Metrykę koronną* ks. 178, fol. 526, Daniłowicz jako podskarbi występuje już w 1631 r.

gującego mu prawa menniczego na rzecz państwa; odtąd dochody z działalności menniczej idą nie do kasy królewskiej, ale państwowej

III. 1632-ok. 1685 (mennica państwowa)

8 listopada 1632 – elekcja Władysława IV Wazy; od momentu śmierci Zygmunta III do wstąpienia na tron jego syna w mennicy bydgoskiej bite tzw. talary bezkrólewia

20 listopada 1632 – pismo Piotra Żerońskiego, sprawującego wówczas m.in. funkcję superintendenta mennicy bydgoskiej, biorące w obronę Jakuba Jacobsona wobec zarzutów o wybijanie w mennicy bydgoskiej monet gorszych, niż przewidywała ordynacja

8 lutego-17 marca 1633 – sejm koronacyjny w Krakowie, na którym wybrana zostaje komisja sejmowa nakazująca kontynuowanie bicia półtalarów, talarów i dukatów z wyłączeniem monety drobnej; zarządza ona również sprawdzenie wybijanych dotąd talarów oraz oszacowanie zysków z działalności menniczej; na sejmie tym dnia 14 marca Władysław IV wydaje uniwersał skierowany przeciwko posługiwaniu się złą monetą obcą kursującą w kraju oraz przeciw wywożeniu z Polski srebra i obrzynaniu monet

26 marca 1633 – śmierć Piotra Żerońskiego w Krakowie; kancelaria królewska wydaje mandat obligujący mincerzy bydgoskich do rozliczania się z nowym administratorem

1635 – sejm³⁵, na którym Jakub Jacobson przedstawia propozycję wprowadzenia monet o niższych nominałach (trojaków, szóstaków i ortów); unikatowe ich próby wybite w mennicy bydgoskiej znajdują się obecnie w zbiorach Ermitażu; sprawy polityki monetarnej nie zostały jednak wówczas poruszone

13 lipca 1639 – pogrzeb Jakuba Jacobsona van Emden w kościele Najświętszej Marii Panny w Gdańsku, dzierżawcą mennicy bydgoskiej zostaje najprawdopodobniej Holender Maciej Rippers van Meninga

1640 (dokładna data nie jest znana) – dzierżawę mennicy bydgoskiej obejmuje pochodzący z Saksonii Gabriel Gerlöff (do 1644 r.)³⁶, w okresie jego

³⁵ Nie udało się w dostępnej mi literaturze znaleźć informacji, o jaki konkretnie sejm chodzi. W roku 1635 odbyły się w Warszawie dwa sejmy – zwyczajny (31 stycznia-17 marca) oraz nadzwyczajny (21 listopada-9 grudnia).

³⁶ Jest to hipoteza Mariana Gumowskiego oparta na analizie stempli monet. Na jej brak ugruntowania w źródłach pisanych zwrócił ostatnio uwagę Maciej Widawski (*O mennicach koronnych Władysława IV*, [w:] *Dzieje pieniądza i bankowości regionu kujawsko-pomorskiego. Stan i perspektywy badań. Materiały z konferencji odbytej w dniu 17 maja 2006 r. w Bydgoszczy* –

działalności na stemplach monet bydgoskich pojawia się monogram B S należący do bliżej nierozpoznanego rytownika stempli

1644 – zamknięcie mennicy bydgoskiej i przeniesienie jej do Krakowa³⁷

20 listopada 1648 – elekcja Jana Kazimierza Wazy, sejm elekcyjny w Warszawie (6 października – 19 listopada) nie wprowadza zmian na polu monetarnym

12 stycznia 1650 – po śmierci Jana Daniłłowicza (7 stycznia) podskarbiem wielkim koronnym Bogusław Leszczyński herbu Wieniawa

16 maja 1650 – akt obradującej w Warszawie komisji menniczej utworzonej z polecenia sejmu w 1649 r., wprowadzający nową ordynację (system wagowy oparty na stopie ówczesnych talarów cesarskich), która zakładała m.in. wybijanie szelągów „z szczeroy miedzi” po raz pierwszy w nowożytnej historii Polski (szelągi te wybijano w mennicy bydgoskiej, wschowskiej i być może poznańskiej tylko w 1650 r.); zmiany te miały stworzyć grunt do otwarcia w kraju mennic koronnych

31 maja 1650 – kontrakt podskarbiego Bogusława Leszczyńskiego z rajcą bydgoskim Krzysztofem (Christophem) Guttmanem na dzierżawę mennicy bydgoskiej (z ostatecznym terminem rozpoczęcia pracy do połowy lipca), która staje się odtąd główną mennicą w Koronie; monety wybijane według ordynacji z 16 maja 1650 r.³⁸

3 czerwca 1650 – podskarbi Leszczyński obniża kurs monet obcych obiegających w kraju i zarządza oddanie ich do mennic na przetopienie, co wywołuje powszechny sprzeciw, głównie szlachty

14 stycznia 1651 – uniwersał Jana Kazimierza ustalający nowy kurs monety starej i obcej, który jednak również nie satysfakcjonuje posiadaczy monet (głównie wojska, szlachty i miast)

24 lutego 1651 – odwołanie uniwersału z 14 stycznia wskutek protestów wojska oraz szlachty i powrót do kursów obowiązujących w okresie sprzed obrad komisji warszawskiej

w druku). Badacz ten uważa, że mennica bydgoska mogła zostać zamknięta już w 1639 r. wraz ze śmiercią Jakuba Jacobsona. Jednocześnie M. Widawski nie wykluczył, że wersja M. Gumowskiego może być prawdziwa, jednak do jej przyjęcia konieczne jest odnalezienie kontraktów mennicznych.

³⁷ Por. przyp. 36.

³⁸ Max Kirmis (op. cit., s. 157) przypuszcza, że podskarbi wydał wówczas zarządzenie podobne do tego z 1599 r., w którym zobowiązał zarządców do wprowadzenia na monety inicjałów oznaczających poszczególne mennice. Stąd, jego zdaniem, na monetach bydgoskich pojawia się nazwa miejsca emisji.

1652 (ok. połowy roku) – koniec kontraktu Guttmana, mennica bydgoska ponownie zamknięta³⁹; Guttman dzierży w tym czasie urząd landwójta bydgoskiego; podczas wojen szwedzkich mennica niemal kompletnie zniszczona

9 czerwca 1654 – sejm warszawski, wobec braku poprawy sytuacji na polu stosunków pieniężnych, mając również na względzie zwiększenie zysków z mennictwa, wprowadza nowe zasady bicia monet (wartość talara cesarskiego ustalona na poziomie podobnym jak w okresie panowania Zygmunta III)

23-26 czerwca 1657 – powstaje widok Bydgoszczy autorstwa szwedzkiego oficera Eryka Dahlberga, oparty częściowo na wcześniejszych szkicach, na którym uwidoczniono – po raz pierwszy i jedyny – fragment zabudowań mennicy⁴⁰

23 sierpnia 1658 – podskarbin wielkim koronnym Jan Kazimierz Krasieński herbu Ślepowron

9 czerwca 1659 – komisja mennicza zebrana w Warszawie (wyznaczona na sejmie zwyczajnym warszawskim w marcu 1659 r.), ustala osiągnięcie w 1660 r. 150 tysięcy złotych dochodu z działalności mennic koronnych na koszty związane z wojną szwedzką (skutkiem tej decyzji m.in. wprowadzenie miedzianych szelągów, tzw. boratynek)

9 września 1659 – Andrzej (Andreas) Tymf (Timpe), brat Tomasza, powołany 15 lipca przez podskarbiego na stanowisko generalnego wardajna mennic koronnych („generalis Guardein thesauri”), składa przysięgę i obejmuje ten urząd

2 lipca 1660 – kontrakt podskarbiego Krasieńskiego z Tomaszem Tymfem na otwarcie mennicy bydgoskiej, zawarty na dwa lata od 1 października 1660 do 1 października 1662 r., monety wybijane według ordynacji z czerwca 1659 r.; w dokumencie tym Andrzej Tymf nazwany już superintendentem wszystkich mennic królewskich i jemu to właśnie – oprócz sumy należnej skarbowi – płacił Tomasz 355 zł rocznie⁴¹; tutaj również wiadomość, że podczas wojny ze Szwedami mennica bydgoska została całkowicie zniszczona

5 maja 1662 – przedłużenie kontraktu na dzierżawę mennicy bydgoskiej do 1 lipca 1663 r., jednak dzierżawcą obecnie Andrzej Tymf, dzierżawiący

³⁹ Być może, jak sądzi M. Gumowski (op. cit., s. 198), powodem była zbyt mocna konkurencja ze strony Krakowa, Wschowy i Poznania. Max Kirmis (op. cit., s. 178) podaje, że Gutmann pracował w mennicy bydgoskiej do 1653 r.

⁴⁰ L. Lbik, *Widok i plan Bydgoszczy z czasów szwedzkiego „potopu”*, „Materiały do Dziejów Kultury i Sztuki Bydgoszczy i Regionu”, z. 3: 1998, s. 17-25.

⁴¹ W. Kostrzębski podaje kwotę 375 zł (*Niektóre wiadomości o mennicach koronnych za Jana Kazimierza*, WNA 1898, nr 2-3, szp. 437). W tłumaczeniu tego kontraktu przez M. Kirmisa (op. cit., s. 165-168, przyp. 3) pojawia się kwota 355 zł, tak też przyjmuje M. Gumowski.

jednocześnie mennicę krakowską, Tomasz natomiast jego zastępcą; funkcje wardajna sprawuje zapewne już wówczas Michał Hoderman⁴²

4 marca 1663 – kontrakt komisji sejmowej obradującej we Lwowie z Andrzejem Tymfem, będący konsekwencją uchwały Rady Senatu, na bicie podwartościowych złotych (tzw. tymfów), planowane wybite 6 milionów sztuk w ciągu dwóch lat; tymfy wybijane były początkowo we Lwowie, a następnie w Krakowie i Bydgoszczy; dzień wcześniej, 3 marca 1663 r., Tytus Liwiusz Boratyni zawiera z tą samą komisją sejmową kontrakt na bicie szelągów miedzianych (tzw. boratynek)

15 czerwca 1663 – podskarbi Krasieński wydaje we Lwowie uniwersał, w którym przedstawia cel wprowadzenia podwartościowej monety srebrnej (złotówki) i nakazuje jej przyjmowanie w nominalnej wartości dla dobra kraju

25 czerwca 1663 – przedłużenie kontraktu dla Andrzeja i Tomasza Tymfów na administrację mennicami koronnymi (m.in. bydgoską) od 1 lipca 1663 r. do 1 lipca 1666 r. za sumę dzierżawną 50 000 zł rocznie⁴³

15 lipca 1663 – skarga Andrzeja Tymfa przed komisją menniczą na wzbrańanie się ludności (w tym urzędników celnych) przed przyjmowaniem nowych złotych

31 sierpnia 1663 – drugi uniwersał podskarbiego Krasieńskiego wyjaśniający cel wybijania podwartościowych złotych i przedstawiający zysk dla państwa z ich wprowadzenia

3 października 1663 – rozpoczęcie produkcji tymfów w mennicy bydgoskiej⁴⁴

14 stycznia 1665 – uniwersał królewski uwalniający Tymfów od licznych stawianych im zarzutów i nakazujący sądenie ich wyłącznie przed sądem nadwornym⁴⁵

⁴² Dokładna data nie jest ustalona. Barbara Pietron (*Inwentarz mennicy bydgoskiej z 6 sierpnia 1684 r.*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XL: 1996, z. 3-4, s. 174) przypuszcza np., że Hoderman był wardajnem bydgoskim od ok. 1660 r.

⁴³ Por. też: Kostrzębski, op. cit., s. 441-442, gdzie szczegółowo przedstawiony „Kontrakt skarbowy z szlachetnymi pp. Andrzejem i Thomaszem Timphami o mennicę nową półsrebrną we Lwowie na Komisyi zawarty”. Kontrakt ten datowany jest na 7 lipca 1663 r. i podpisany przez Andrzeja i Tomasza Tymfów.

⁴⁴ Taką datę przytacza Adam Szelągowski (*Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce*, Lwów 1902, s. 259), z czym zgadza się również M. Gumowski (op. cit., s. 205). Z kolei Roman Rybarski podaje, że rozpoczęcie wybijania tymfów w mennicy bydgoskiej miało miejsce 1 października 1666 r., a od 3 października rozpoczęto bić tymfy w Krakowie (op. cit., s. 527).

⁴⁵ Max Kirmis (op. cit., s. 177-178) wspomina o podobnym liście królewskim z 23 lutego 1665 r.

12 lutego 1666 – edykt stanów pruskich zebranych w Malborku zakazujący przyjmowania tymfów i boratynek na terenie Prus⁴⁶

12 maja 1666 – przedłużenie kontraktu pomiędzy podskarbis Janem Krasieńskim a Andrzejem i Tomaszem Tymfami na dzierżawę mennic koronnych (krakowskiej i bydgoskiej) od 1 lipca 1666 r. do 1 lipca 1667 r., zawarte w Warszawie, z czynszem wynoszącym 54 000 zł; monety wybijane według ordynacji z 1659 r.

2 lutego 1667 – Andrzej Tympf wspomniany po raz ostatni jako dzierżawca mennicy bydgoskiej („officinae monetariae Bidgostiensis arendator”)⁴⁷, w tym samym miesiącu następuje zamknięcie mennic w Bydgoszczy i Krakowie, potwierdzone decyzją sejmu zwyczajnego warszawskiego (7 marca-18 kwietnia); Tymfowie, oskarżeni o malwersacje pieniężne, uciekają z Polski

1667 (koniec lutego) – jeszcze przed rozpoczęciem sejmu warszawskiego Tytus Liwiusz Boratini podpisuje z podskarbis Krasieńskim kontrakt na dzierżawę mennic w Bydgoszczy i Krakowie od dnia 1 marca 1667 r. do 28 lutego 1669 r., w celu spłaty należnemu Boratiniemu od skarbu państwa długu; mniej więcej w tym samym czasie spisany zostaje na polecenie podskarbiego wykaz narzędzi zakupionych przez Tymfów dla mennicy⁴⁸

20 marca 1668 – podskarbi koronny zarządza zamknięcie wszystkich działających w kraju mennic⁴⁹

10 kwietnia 1668 – ponowne otwarcie mennic w Bydgoszczy i Krakowie; nowy, zmodyfikowany kontrakt pomiędzy podskarbis Krasieńskim a Boratynim na okres od 15 kwietnia 1668 r. do 15 kwietnia 1669 r. na mennice w Bydgoszczy i Krakowie z tą samą ratą dzierżawną, wprowadzający zakaz bicia szóstaków

16 czerwca 1668 – podskarbis wielkim koronnym Jan Andrzej Morsztyn herbu Leliwa

5 listopada-6 grudnia 1668 – sejm konwokacyjny w Warszawie, po abdykacji Jana Kazimierza (16 września) uchwała zamknięcie mennic koronnych (w tym bydgoskiej)

1669 – pojawienie się publikacji *Epistola mercatoris cuiusdem ad equitem Polonum statum modernum rei monetariae concernens 1669*, w której wiadomość, że mennica bydgoska zatrudniała w tym czasie 12 ludzi do samego wybijania monet stemplami; uważana obecnie za „znacznie przesadzoną”⁵⁰

⁴⁶ M. Kirmis, op. cit., s. 148.

⁴⁷ Ibidem, s. 163, przyp. 3.

⁴⁸ W. Kostrzębski, op. cit., szp. 438.

⁴⁹ M. Kirmis, op. cit., s. 149; W. Kostrzębski, op. cit., szp. 438.

⁵⁰ B. Pietroń, *Wyposażenie mennicy bydgoskiej w 2 poł. XVII w.*, [w:] *400-lecie mennicy bydgoskiej...*, s. 88.

19 czerwca 1669 – elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego

7 lipca 1671 – rozporządzenie podskarbiego Morsztyna dla probierza mennicy bydgoskiej Michała Hodermana, aby wybił on na najbliższy sejm (odbyty w dniach 26 stycznia-14 marca 1672 r. w Warszawie) próbne złotówki z 200 grzywien srebra; akcja przeprowadzona pod nadzorem podstarościego grodzkiego w Bydgoszczy Stanisława Chwaliboga (wybito 5600 sztuk); oprócz tego wybito również niewielką ilość monety złotej (dukatów i dwudukatów)

21 stycznia 1672 – wpis do ksiąg grodzkich bydgoskich pierwszej znanej wizytacji mennicy bydgoskiej, dokonanej z polecenia podskarbiego koronnego Jana Andrzeja Morsztyna w związku z koniecznością przeprowadzenia reformy monetarnej i uregulowania spłaty długu zaciągniętego u Boratiniego; z wizytacji tej dowiadujemy się, że mennica bydgoska znajduje się wówczas w ruinie⁵¹

10 listopada 1673 – śmierć Michała Korybuta Wiśniowieckiego

19 maja 1674 – elekcja Jana III Sobieskiego

10-18 czerwca 1676 – obrady w Warszawie komisji sejmowej do spraw finansowych, powołanej na sejmie koronacyjnym w Krakowie w marcu 1676 r.; czynny udział w pracach komisji jako ekspert w sprawach mennicznych bierze m.in. probierz i wardajn bydgoski Michał Hoderman; ustanowienie nowej ordynacji menniczej, postulat otwarcia mennic koronnych, który nie został zrealizowany z powodu zbyt wysokich kosztów ich uruchomienia

14 stycznia-26 kwietnia 1677 – obrady sejmu nadzwyczajnego warszawskiego, na którym podjęta zostaje uchwała, zgodnie z którą w najbliższym czasie staraniem podskarbiego ma zostać otwarta mennica koronna, wybijająca monety zgodnie z ordynacją z 1658 r.; prowadzi to do otwarcia w maju lub czerwcu mennicy w Bydgoszczy pod zarządem obywatela bydgoskiego Michała Hodermana; Włoch Santi de Urbanis Bani superintendentem (inspektorem) mennicy do 1680 r.

3 lipca 1677 r. – Rada Senatu, w związku z otwarciem mennicy bydgoskiej, wystosowuje do podskarbiego koronnego list, w którym przestrzega przed biciem monet gorszych od tych, które obiegają w Prusach⁵²

15 grudnia 1678 – 4 kwietnia 1679 – sejm zwyczajny w Grodnie, na którym podjęta zostaje uchwała dająca Tytusowi Liwiuszowi Boratyniemu w administrację mennice w Koronie i na Litwie (m.in. bydgoską) celem ściągnięcia należnego mu od państwa długu

⁵¹ „Revisio desolatae seu potius ruinosae officinae monetariae” – R. Prümers, *Silberwascherei in Bromberg*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, Jg. VIII: 1893, s. 355, przyp. 1.

⁵² R. Rybarski, op. cit., s. 402.

22 sierpnia 1680 – mandat Jana III Sobieskiego, w którym relacja o zatargu na tle honorowym pomiędzy burmistrzem bydgoskim Janem Froszkiem a superintendentem mennicy Santim de Urbanis Banim; zatarg ten, rozpoczęty 28 lipca, przechodzi w oblężenie mennicy bydgoskiej przez mieszczan i kończy się po trzech dniach; jako notariusz mennicy bydgoskiej wspomniany przy tej okazji Józef (Joseph) Benemann⁵³; dnia 6 września Bani i inni pracownicy mennicy zaangażowani w spór dostają od króla listy żelazne⁵⁴; wówczas też przypomniana zostaje sprawa okaleczenia w 1672 r. mieszczanina bydgoskiego Dawida Paula (Szkota), w którą zamieszany był jakoby m.in. Santi de Urbanis Bani⁵⁵

30 grudnia 1680 r. – uniwersał podskarbiego Jana Andrzeja Morsztyna, informujący o objęciu posady administratora mennicy bydgoskiej z ramienia Boratyniego przez Bartolomeo Garde⁵⁶

1682 (koniec roku)⁵⁷ – śmierć Boratyniego, mennice przechodzą do rąk jego spadkobierców (wdowy Teresy wraz z dziećmi)

1683 (przed 13 lutego)⁵⁸ – administratorem mennicy bydgoskiej („officinae monetariae Bidgostiensis administrator”) ⁵⁹ z ramienia spadkobierców Boratyniego sekretarz królewski, Włoch Bartłomiej (Bartholomaeus) Sardi; krótko potem sąd sejmowy, obradujący od połowy lutego do końca maja, zamyka mennice koronne; w lipcu Jan Andrzej Morsztyn ustępuje z urzędu podskarbiowskiego

27 maja 1684 – podpisanie w Warszawie kontraktu między podskarbisem koronnym Marcinem Zamoyskim herbu Jelita a kasztelanem brzesko-kujawskim Spytkiem Pstrokońskim herbu Poraj na dzierżawę mennic koronnych (krakowskiej i bydgoskiej) w okresie od 1 października 1684 do 30 września 1685 r. z czynszem dzierżawnym 80 000 zł rocznie; sukcesorzy Boratyniego zobowiązani zostali do zdania mennic do końca lipca; Pstrokoński poddzierżawia mennicę bydgoską Samuelowi Phachlerowi (Pfalerowi, Fellerowi)

⁵³ Źródło, gdzie występuje Joseph Baneman, przytacza Max Kirmis (op. cit., s. 191, przyp. 2).

⁵⁴ Zdarzenie to obszernie przedstawia Ryszard Kabaciński, *Miasto i mennica. Kartka z dziejów staropolskiej Bydgoszczy*, [w:] *400-lecie mennicy bydgoskiej...*, s. 81-82.

⁵⁵ R. Kabaciński, *Miasto i mennica...*, s. 82.

⁵⁶ R. Rybarski, op. cit., s. 402.

⁵⁷ Dokładna data nie jest ustalona. Antoni Hniłko (*Włosi w Polsce I: Tytus Liwjuż Boratyni. Dworzanin króla Jana Kazimierza, mincarz i uczoney*, Kraków 1922, s. 78) podaje, że najprawdopodobniej śmierć Boratyniego miała miejsce przy końcu 1682 r. Inni (np. R. Rybarski, op. cit., s. 402) dopuszczają też początek 1683 r.

⁵⁸ Gdyż tak właśnie datowany jest protest stanów pruskich przeciwko psuciu monety, gdzie wymieniony jest Sardi jako główny winowajca – B. Pietroń, *Inwentarz mennicy...*, s. 174.

⁵⁹ M. Kirmis, op. cit., s. 191, przyp. 3.

6 sierpnia 1684 – sporządzenie inwentarza mennicy bydgoskiej podczas lustracji podjętej w związku z wydzierżawieniem mennicy Spytkowi Pstrokońskiemu

24 października 1684 – spisanie inwentarza mennicy bydgoskiej przez Spytka Pstrokońskiego i Samuela di Pfahlera, zapewne w związku z zamiarem rozpoczęcia działalności menniczej; do inwentarza tego dodany był najprawdopodobniej spis narzędzi menniczych znajdujących się w oficynie bydgoskiej wraz z ich wyceną (bez daty)⁶⁰

16 lutego-31 maja 1685 – obrady sejmu ordynaryjnego warszawskiego, na którym podjęta zostaje uchwała zamykająca działalność mennic koronnych (w tym bydgoskiej)⁶¹

IV. Okres poprodukcyjny

1 października 1685 – kasztelan inowrocławski Zygmunt Dąbski herbu Godziemba (zm. w 1704 r.) rozpoczyna roczną dzierżawę mennicy bydgoskiej (do 30 września 1686 r.), występuje w imieniu spadkobierców Boratyniego; zarządcą mennicy z jego ramienia pozostaje Samuel Feller (Phachler)⁶²; nie jest jednoznacznie stwierdzone, czy w okresie tym mennica puszczona została w ruch

10 września 1692 – spis inwentarzowy wykonany w związku z oddaniem mennicy bydgoskiej przez Spytka Pstrokońskiego⁶³

lutym 1693 – postanowienie Rady Senatu obradującej w Grodnie dotyczące opieki podskarbiego wielkiego koronnego nad mennicą bydgoską; państwo bierze na siebie obowiązek utrzymania oficyny w dobrym stanie

1694 – po raz ostatni w aktach bydgoskich wspomniany Michał Hoderman⁶⁴

⁶⁰ B. Pietroń, *Nieznany inwentarz mennicy bydgoskiej z października 1684 r.*, [w:] *Dzieje pieniądza i bankowości...* [w druku].

⁶¹ Nie jest jednak jednoznacznie ustalone, czy mennica bydgoska zawiesiła swoją działalność po owej uchwale. Istnieją monety z datami 1686 i późniejszymi, które jednak większość badaczy uważa za fałszywe. Szerzej na ten temat zob.: W. Garbaczewski, *Mennica bydgoska Mariana Gumowskiego – pół wieku później*, [w:] M. Gumowski, op. cit., s. 14-18. Dla potrzeb niniejszego tekstu przyjmuję, że mennica bydgoska po 1685 r. nie wybijała już monet, pomimo posiadania zarządców.

⁶² M. Kirmis, op. cit., s. 191, przyp. 4.

⁶³ Nieopublikowany, jako pierwszy powołuje się na niego Roman Rybarski (op. cit., s. 402-403).

⁶⁴ M. Kirmis, op. cit., s. 191.

28 września 1702 – sporządzenie inwentarza mennicy z podpisami superintendenta Karola Desardin oraz osiadłego w Bydgoszczy patrycjusza Krzysztofa Koye, wiązany z kontraktem na dzierżawę zakładu dla tego ostatniego⁶⁵

20 grudnia 1743 – notariusz izby celnej w Bydgoszczy Albert Zielecki protestuje przeciwko uzurpowaniu sobie przez osobę nieupoważnioną praw własności do gruntu po mennicy bydgoskiej, skarży się także na kradzież narzędzi mennicznych, leżących bez dozoru i częściowo zniszczonych⁶⁶

1760 – na terenie mennicy prowadzone są już, według zeznań świadków z 1785 r., poszukiwania kruszców pod kierownictwem Żyda Lewka z Warszawy, jako jego pomocnik występuje Izrael z Inowrocławia; w toku tych poszukiwań (ok. 1765) znaleziono jakoby jakieś narzędzia menniczne⁶⁷; zeznań tych nie potwierdzają dokumenty, dlatego ich wiarygodność stoi pod dużym znakiem zapytania

30 marca 1765 – decyzja Komisji Skarbu upoważniająca superintendenta prowincji kujawskiej Lasockiego do odesłania inwentarza pozostałego po mennicy bydgoskiej do Warszawy na potrzeby tamtejszej mennicy; krótko potem na terenie mennicy mieszkają już komornicy, wnoszący do starostwa bydgoskiego roczny czynsz 60 zł⁶⁸

23 lipca 1766 – dokument króla Stanisława Augusta Poniatowskiego nadający Żydowi Litmanowi Levinowi prawo poszukiwania na obszarze mennicy bydgoskiej kruszców szlachetnych i miedzi; znalezione metale mają być stopione i oddane do mennicy warszawskiej, z czego połowa zysków przyspaść ma poszukiwaczowi⁶⁹

1768 – według zeznania radcy miejskiego Mechiena z 1785 r. (por. niżej), „jakiś Żyd z Warszawy” znalazł w nurcie Brdy, na terenie częściowo zalanej mennicy, „kilka beczek srebra i wywiózł takowe do Warszawy”

1772 – podczas kopania fundamentów młynów na Wyspie Młyńskiej odkryto jakoby sprzęty menniczne, a także „kilkanaście tysięcy talarów srebra w sztukach i blokach gotowych do wybicia”⁷⁰

⁶⁵ J. Waluszewska, *Inwentarz mennicy bydgoskiej z 1702 r.*, Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, t. 3, Seria C, nr 4, Bydgoszcz 1966, s. 125-134.

⁶⁶ R. Prümers, op. cit., s. 356, przyp. 1.

⁶⁷ L. Rózdzyński, *Skarby w ruinach mennicy bydgoskiej*, reedycja kserograficzna, s. 14 (pierwotnie w „Dzienniku Bydgoskim” 1939, nr 47, s. 6; nr 48, s. 3).

⁶⁸ Z. Guldon, R. Kabaciński, op. cit., s. 58.

⁶⁹ R. Prümers, op. cit., s. 356-357.

⁷⁰ I. Polkowski, *Bydgoszcz. Kilka historycznych wspomnień o zamku i mieście*, Poznań 1871, s. 91 (tam dalsza literatura).

5 kwietnia 1777 – list złotnika inowrocławskiego Abrahama Izraela do króla pruskiego, w którym proponuje on wydobywanie zalegających w ziemi na terenie mennicy bydgoskiej kruszców i odstąpienie ich do mennicy berlińskiej w zamian za określone wynagrodzenie; prośba ta zostaje załatwiona odmownie

1781 – budowniczy Greth na polecenie administracji pruskiej prowadzi badania na terenie mennicy; z jego sprawozdania wynika, że nie opłaca się podejmować tutaj poszukiwań kruszców

30 maja 1785 – prośba dwóch Żydów bydgoskich, złotnika Abrahama Zuckmantla i rytownika Meyera Michaela o koncesję na wydobywanie kruszców na terenie mennicy bydgoskiej; w tym samym czasie o podobną koncesję stara się bydgoski młynarz Koplín

7 lipca 1785 – przesłuchanie przed Magistratem bydgoskim w sprawie poszukiwań kruszców na Wyspie Młyńskiej

24 lipca 1785 – podpisanie umowy tworzącej konsorcjum do wydobywania z ruin mennicy bydgoskiej metali szlachetnych i nieszlachetnych, w skład którego wchodzi: młynarz Koplín, złotnik Zuckmantel, pieczętarz Meyer Michael i pisarz kancelaryjny Golke; dnia 1 sierpnia dokooptowany zostaje do spółki właściciel browaru Ossowski⁷¹

26 sierpnia 1785 – Izba Bydgoska (Bromberger Kammer) udziela koncesji na prace poszukiwawcze na terenie mennicy bydgoskiej ww. spółce⁷²

15 listopada 1785 – pismo z mennicy w Berlinie do Koplína, w którym znalazła się informacja o niskiej próbie srebra znalezionej na terenie Wyspy Młyńskiej

1786, koniec stycznia – rozliczenie spółki za 1785 r., z którego wynika, że na terenie mennicy znaleziono stosunkowo pokaźne ilości srebra, złota, miedzi i ołowiu

11 marca 1786 – pokwitowanie mennicy berlińskiej za przyjęcie znalezionej na terenie mennicy złota i srebra o wartości 240 talarów i 6 groszy⁷³, jest to zapewne wynik poszukiwań w korycie Brdy, w którego osuszenie spółka zainwestowała 450 talarów⁷⁴

29 marca 1786 – denuncjacja Żyda z Inowrocławia Abrahama Izraela skierowana do Generalnego Dyrektorium w Berlinie, sugerująca ukrywanie przez członków konsorcjum rzeczywistych wyników poszukiwań kruszców

⁷¹ L. Rózdzyński podaje tylko datę udzielenia koncesji (por. niżej), nie wymienia też wśród członków konsorcjum Golkego i Ossowskiego.

⁷² Tak L. Rózdzyński (op. cit., s. 8). Prümers podaje tutaj datę 31 sierpnia (op. cit., s. 358).

⁷³ Tę informację podaje R. Prümers (op. cit., s. 360)

⁷⁴ L. Rózdzyński, op. cit., s. 12. Według tego autora spółka wydobyla wówczas metale o wartości 300 talarów.

- 8 listopada 1787** – rozwiązanie spółki poszukiwaczy kruszców⁷⁵
- grudzień 1787** – przetarg pruskiej Deputacji Izby w Bydgoszczy na „poszukiwanie w ruinach starej mennicy i rzece Brdzie metali”, wygrany przez Zuckmantla, który otrzymuje koncesję na lata 1788 i 1789⁷⁶; dalszy bieg tej sprawy nie jest znany
- 1993-1994** – pierwsze badania archeologiczne przeprowadzone na terenie mennicy bydgoskiej pod kierownictwem Beaty Świątkiewicz-Siekierskiej i Jacka Woźnego; częściowo potwierdzają rozmieszczenie budynków mennicznych zaproponowane przez Macieja Obremskiego, jednak nie wydobywają na światło dzienne ani monet i kruszców, ani żadnych związanych z mennicą narzędzi
- czerwiec 2005** – projekt stworzenia na Wyspie Młyńskiej skansenu numizmatycznego w ramach Działu Numizmatyki Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, z wykorzystaniem jedyne go zachowanego budynku mieszczącego w sobie resztki zabudowań mennicy (tzw. „kamienicy”) przy ul. Mennica 4
- czerwiec-lipiec 2006** – prace archeologiczne na tzw. międzywodziu pod kierownictwem Roberta Grochowskiego; eksplorowane jednak stosunkowo płytkie, sięgające 2 poł. XIX w. warstwy; na rok następny planowane przebadanie terenu wokół tzw. „kamienicy” oraz w samym budynku, gdzie znajdują się piwnice, w których mieściła się pręgarnia.

⁷⁵ Tak L. Rózdzyński (op. cit., s. 13). Według R. Prümersa (op. cit., s. 360) spółka przerwała swoje prace w 1786 r., gdyż młynarz Koplín zdecydował się na postawienie młyna w miejscu, gdzie stała mennica.

⁷⁶ Tę informację podaje tylko L. Rózdzyński (op. cit., s. 13). Jest to sprzeczne z informacją R. Prümersa o niemożności prowadzenia na terenie mennicy poszukiwań z powodu prac budowlanych przy nowo stawianym młynie.